

XIV-XVII ЗУУНЫ МОНГОЛ УЛС

МОНГОЛЫН УЛС ТӨРИЙН ТӨВ ЭХ НУТАГТАА ШИЛЖСЭН НЬ

Түлхүүр үг: Улс төрийн өрнөл, аж ахуй, эдийн засаг, соёл

Эзэнт эзэнт улсын уналт: XIII-XIV зууны үед дэлхийд ноёрхолоо тогтоосон эзэнт эзэнт улсын задралын түүхийг эрдэмтэн, судлаачид олон талаас нь дүгнэж, өөр өөр байр сууринаас тайлбарласан байдаг. Энэ тайлбаруудаас Монголын эзэнт эзэнт улсын уналтыг геополитикийн үүднээс хамгийн оновчтой бөгөөд сонирхолтой, оюутнуудад ойлгомжтой тайлбарласан хэмээн бид үзсэн учраас та бүхэнд Америкийн геополитикч Збигнев Бжезинскийн дүгнэлтийг сонирхуулъя.

Монголын эзэнт улсын засаглал нь үндсэндээ цэргийн ноёрхолд түшиглэж ¹ ...хүчтэй маш хурдан шилжүүлэн байршуулах, шаардлагатай үед нэгтгэн төвлөрүүлэх гайхамшигт боломжийг агуулсан хатуу дэгтэй гялалзсан сайхан тактикийг хэрэглэсний ачаар бүрдсэн, Монголын ноёрхолыг эдийн засгийн буюу санхүүгийн зохион байгуулалттай тогтолцоо дагаж гарч ирээгүйгээс гадна монголчуудын эрх мэдэл соёлоор давамгайлах үзэл сэтгэлд тулгуурлаагүй юм.²

Эрх баригчид давамгайлах улс төрийн соёлгүйн улмаас захиргаандаа буй ард түмэнтэй уусан ижилдсэн энэ нэгэн хүчин зүйл түүнчлэн эзэнт эзэнт улсыг үндэслэгч их хааны үе залгамжлагчийн асуудал шийдэгдээгүй үлдсэн зэрэг нь эцсийн дүндээ эзэнт улсыг мөхөлд хүргэжээ. Монголын эзэнт улс ганц төвөөс удирдахад дэндүү том болсон, гэтэл уг асуудлыг эзэнт гүрнээ хэд хэдэн бие даасан хэсэгт хуваах замаар шийдэх гэж оролдсоноор бусдад уусах үйл явц улам бүр хурдасч эзэнт эзэнт улсын задралыг түргэтгэсэн ажээ³ гэж үзсэн байна. Ийнхүү эзэнт эзэнт улс задраснаар улс төрийн бутралын үе эхэлсэн гэж үзэж болох талтай.

Эзэнт эзэнт улсын төв эх нутагтаа шилжсэн нь: Монголын түүхэн дэх Улс төрийн бутралын үе нь эрсдэл ихтэй түүхэн үе байв. Монголын хаад өмнө тийшээ хаяа тэлэхийн зэрэгцээ улсын төвөө Хятад нутагт шилжүүлж, зуугаад жил ноёрхож байсны эцэст буцаж эх нутагтаа ирж, хүчирхэгжин мандсан Мин улсын бодлого хүчтэй байхын хирээр Монголын нийгмийн байдал тогтворгүй байдалд орж, хямрал улам нүүрлэж байв. Энэ үеийн Монголын төр хэлбэрийн хувьд хаант засаглалтай боловч, эрхийн талаар хязгаарлагдмал шинжтэй⁴ байсан нь хэмжээгүй эрхт хаант төрийн шинжтэй харагдавч жинхэнэ утгаараа байж чадаагүй юм.

Монголын эзэнт эзэнт улсын төр Хубилай сэцэн хааны үед засаглалын зайлшгүй шаардлагаар Хятад нутгийн төвд төвлөрөн улсаа Их Юан гэж нэрлэж, Хятадад нэгэн зуу гаруй жил ноёрхож байснаа XIV зууны дунд үеэс эхлэн хаант төрийн нэр сүр доройтон, эрх дарх нь гундаж эхэлжээ. Хятадууд ч үндэсний нэгдмэл төрөө байгуулахын чухлыг ойлгож, Мин улс болон нэгдэж эхэлсэн байна.

Тухайн нөхцөл байдалд Ухаант хаан Тогоонтөмөр их төрөө суугуул газраасаа уугуул нутгийн зүг эргүүлэн, Цагаан хэрмийн наад талд гарч ирээд Ар Юан гэж нэрлэж оршин тогтнож байлаа.

¹ Збигнев Бжезинский Шатрын аварга хөлөг. УБ., 2003. т.16

² Мөн тэнд тал 16

³ Мөн тэнд тал 16-17

⁴ Болдаатар.Ж. Лүндээжанцан.Д. Монгол улсын төр эрх зүйн түүхэн уламжлал. УБ., 2011.т.134

Монголын төр ёсны зохион байгуулалтын цогц хэлбэрийн нэг бол их хуралдай хэмээх төрийн эрх барих, хууль батлах удирдлагын томоохон институт байсан. Энэ их хуралдай ялагнгуяа энэ үед хуралдаж чадахаа байсан. Энэ бутралын нэг үндсэн шалтгаан болсон.

Хуучин ноёрхолдоо идээшсэн Монгол хаад, ноёд, түшмэдүүд түүнийгээ дахин сэргээх боломжийг хайн, Хятадад бий болсон нэгдсэн төр ёс хүчирхэгжиж байгааг үнэлж цэгнэхгүйгээр хүч түрэн орж, удаа дараалан ялагдал хүлээж байсан билээ.

Монголын их хаан ширээг мэдэж байсан Тогоонтөмөр 1370 онд тэнгэр болов. Түүний хүү Аюушидар хаан ширээг Билэгт нэрээр мэдэн авай. Тэрээр Хар хоринд төрийн тамгаа барин ирснээр Их Монголын төр 110 жилийн дараа эргэн ирсэн нь тэр байлаа. 1378 онд Аюушидарыг насан өөд болсны дараа түүний дүү Төгстөмөр хаан ширээнд залран уугуул Монгол нутгийн зон олон нь Зүүн Монгол, Баруун буюу Ойрад Монгол, зүүн урд зүг дэх урианхай гэсэн гурван хэсэг болж, эзэн Чингисээс Хубилай сэцэн хүртэл хүрээгүй иргэнд хүрч ирэв.

Төрөөн гээд хаанаа, хаанаа гээд төрөө дээдлэн эв түнжингээ амгалан жаргалангийн дээд болгон эрхэмлэж ирсэн уламжлалыг огоорсон Монголын сурвалжит язгууртнууд “Тос дотроо өтөх” гээч болцгоож, нэгдмэл улсаа баруун, зүүн монгол хэмээн талцуулан 320-иод жил тэмцэлдэхдээ хаан ширээгээ өс хонзонгийн тавцан болгосон нь олон түмнээ дайнаасаа дажин нь илүү хямрал зовлонд учруулан байжээ.

1388-1408 онд 20 идхон жилд таван хаан суугаад өс хонзонгийн золиос болж алагдаж байсан тул сударчид намтар түүхийг нь бичиж эхлээд бийр янтай нь хатаж амжаагүй байсан учир төрсөн, хаан ширээнд заларсаныг нь тэрлээд алагдав гэж дуусгаж байсан бололтой.

товчид тэмдэглэжээ.

Дээрх таван хаанаас судар бичигт онцлон үзсэн Усгал хэмээх Төгстөмөрийн хөвгүүн Элбэг хаан 1361 онд төрсөн. 1393 онд “Нигүүлсэгч” нэрээр хаан ширээнээ заларчээ. Нэгэн удаа анд явах зуурт туулай шархдуулан, цагаан цасан дээр туулайн цус дусахыг харангуут ойрадаас авчирж шадарлах Хуухай Таюугаа “Үзээгүй үзүүлэгч хүссэнийг минь хангагч” хэмээн магтаж, өөрийн хөвгүүн Дүүрэн төмөрийн хатан Өлзийтгуаг богтлон авчруулж, Таюугаа өөрөө хороосоноор өстөнтэй болж, хожим нь Таюугийн хөвүүн Батулад 1399 онд Хан Хөхий хайрханы хөтөл дээр дүүжлүүлэв” гээд өөр хийсэн зүйлгүй намтар түүх нь дууссаныг Лу.Алтан

Сурвалжид “Элбэг нигүүлсэхүй хаан хэмээн хотолд алдаршиж яван атал, гэнэт зүрхийг нь шулмас эзэгнэсээр, нэгэн өдрөө цагаан цасны дээр туулай харвааж орхивоос, цус нь цасанд дуссаныг үзээд хаан ийн зарлиг болбой. Энэ цасан мэт цагаан нүүртэй, энэ цусан мэт улаан хацартай эм болтугай хэмээвээс, ойрадын Жаха мянганы Хуухай тайюу өгүүлрүүн, хаан чиний дүү Харгучуг дүүрэн хунтайжийн гэргий Өлзийтхун гоо бэйжийн өнгө гэрэл нь үүнээс үлэмж гоо болой”⁵ хэмээсний дагуу Хархуцаг тайжийг хороон Өлзийтгуа хатныг буулган авчээ.

⁵ Сагансэцэн. Эрдэнийн товч. УБ., 2006.т.104

Гүнтөмөр хаан

Guntumur Khan

Элбэг хаан хүү Батулад нь “Би чиний эцгийг хилсээр хороов. Одоо чамайг чинсан болгоё. Чи ойрадын эзэн Үгч хашха лугаа хамт Дөрвөн ойрадыг захирсугай⁶ гэж зарлиг болжээ. Ойрадын эзэн Үгч хашха хааны энэ шийдвэрээр Батулатай ойрадыг хамтран захирах болсондоо ихэд дургүйцэж, хааны эсрэг цэрэг хөдөлгөхөд, шинээр томилогдсон Батула ч эцгийнхээ өшөөг авахаар 1399 онд хамтран довтолж, Элбэг хааныг хороосон байна.

Ийнхүү халх ойрадуудын хямрал нүүрлэсэн он жилүүдэд Элбэг хааны ахмад хөвүүн Гүнтөмөр (1377-1402) 1400 онд эцгийнхээ орыг залгамжилжээ. Гүнтөмөр хаан нь 1377 онд мэндэлсэн, 23 насандаа хаан суув. Түүнийг хаан суух үед Мин улсын хааны дөрөвдүгээр хүү өөрийн ачтайгаа хааны орыг булаалдан байсан бөгөөд Монгол руу довтлох нь эрс багассан ч халх, ойрадын ноёдууд дайсагналцаж байсан он жилүүдэд хаан ширээнээ сууж байв. Гэвч удалгүй 1402 онд Ойрадын Үгч хашхад хөнөөгдөж, Монголын төрийн дээд эрх мэдэл Ойрадын мэдэлд оржээ.

1402 онд Зүүн Монголын Аругтай тайш зэрэг ноёдын дэмжлэгтэйгээр Үгч хашха хаан (1403-1408) “Гүйличи” гэдэг нэрээр хаан суужээ.

Элбэг хаанд 3 сартай жирэмсэн ирсэн Өлзийтгуаг 7 сартай жирэмсэн байхад Үгчэ Хашха хатан болгож авчээ. Энэ тухай сурвалжид:

... Өлзийт хун гоо бэйж бээр жирэмсэн нь хааныг авахуйд гурван сартай, Үгч хашхаг авахуйд долоон сартай одож, гурван сар болоод, цагаан луу жилдээ нэгэн нуган үр төрсөнийг, Ачай⁷ хэмээн нэрийджээ. Ажай хааны эхээс төрсөн түүх энэ буюу. Хятад сурвалжид “Гүйличи” нэрээр тэмдэглэгдсэн тэрээр Мин улстай сайн хөршийн найртай харилцаатай байхыг эрмэлзэж байсан төдийгүй асуд аймгийн Аругтай, Мархасан нарыг чинсангаар томилж төрийн хэрэгт оролцуулж байжээ. Гэвч Батула чинсан дургүй байсан тул ойрадыг толгойлон дайтсан бөгөөд Аругтайг ч хаанаасаа урван огцруулж, нутаг руу нь хөөснөөр төд удалгүй нутагтаа очоод насан эцэс болсон хэмээдэг.

Гэвч алтан ургийн хүн хаан болох ёсыг баримтлан, Аругтай Цагаадайн хаант улсын Бишбалыг хотод Төмөр хааныг түшиж байсан Элбэгийн бага хүү Буянширийг урьж авчиран 1408 онд Өлзийттөмөр цолтойгоор хаан өргөмжилж, өөрөө тайш нь болж цэргийн дээд эрх мэдлийг гартаа авчээ.

⁶ Бямба. Жамба. Асрагч нэртийн түүх. УБ.,1960 т.50-51

⁷ Сагансэцэн. Эрдэнийн товч. УБ.,2006,т.106

Өлзийтөмөр хаан (1408-1411) нь Элбэг нигүүлсэгч хааны бага хүү бөгөөд 1379 онд мэндэлсэн. Буяншир хаан Мин улсаас үл эмээн биеэ даасан бодлого явуулж, Мин улсын зүгээс халх, ойрадуудыг хагаралдуулсанаар 1410 оны Мин улстай хийсэн дайнд ялагдан, цөөн хүнийхээ хамт Бишбалыг руу зугтаж явахдаа 1412 онд Батула чинсанд хорлогдсон бөлгөө.

Чухамхүү энэ үеэс эхлэн халх, ойрадын тэмцэл улам хурцадсан юм. 1412 онд Батула чинсан Өлзийтөмөр хааныг хорлон алж, тамгыг нь булаан Хар хорин хотыг эзлэн суужээ.

Гэвч алтан ургийн хүн хаан ёсыг зөрчихөөс эмээхдээ Өлзийтөмөр хааны хүү Дэлбэг (1411-1415)-ийг 1412 онд хаан өргөмжилжээ. Өлзийтөмөр хааны хүү Дэлбэг 1359 онд мэндэлсэн. Мин улсын хагалган бутаргах бодлогын үр дүнд ойрад, зүүн Монголын хооронд дайн гарч, ойрадын цэргүүд цохигдож ухарсан ба мөн онд Дэлбэг хаан Үгч хашхын хүү Эсэхү гэгчид хорлогдсон.

Дэлбэг хаан Delbeg Khan

Ийнхүү Монголын дотоод байдал тогтворгүй болж, 1416 онд Монгол, Ойрадын хооронд Алтайн цаад тал Зэлэм хан уулын орчим Бор нохойн зоо гэдэг газар ширүүн тулалдаан болж, ойрадын цэргүүд ялагдан, Батула зугтааж, Аругтай түүнийг нэхүүлэн, 1416 онд баривчлуулан алуулжээ. Ойрадууд ялагдлаа хүлээж, Зүүн Монголд дахин дайсагнахгүйгээ андгайлж Батулын хатан Самарыг хөвүүн Бахамугийн хамт барьцаанд өгчээ.

Урьд залуу насандаа ойрадад баригдан очиж, айлд араг үүрч, аргал түүсээр, Арагтай гэж нэр авсан. Аругтай ноёны зарц болгон хөвүүн Бахумаг оргон зайлахаас болгоомжлон том тогоонд хөмөрүүлэн хонуулж байснаар Бахума нэр нь мартагдан Тогоон болсон аж.

Адай хаан Adai Khan

Аругтай тайш дайнд гавъяа байгуулсан Хорчины Ажай тайжийг 1425 онд хаан өргөмжлөөд, цэргийн эрх мэдлийг өөрийн гарт авчээ. Адай хаан (1416-1438) Хархуцаг дүүрэн тайжийн хөвүүн болон 1400 онд төрсөн ба 1425 онд Монголын хаан ширээнд өргөмжлөгдсөн. Хорчины Ажай ноён хаанд өргөмжлөгдсөн үед Ойрадын Махамуд үхэн, түүний хөвгүүн Тогоон (1418-1440) Ойрадын тайшийн ширээг залгамжилах болсон.

Тогоон тайш бол Батула чинсангийн ууган хүү бөгөөд 1417 онд эцгийнхээ чинсан тушаалыг залгамжлан, дөрвөн ойрадыг захирч, Хамилтай худ ургийн харилцаа тогтоож, зүүн тийшээ урианхайг эрхшээлдээ оруулан, зүрчидтэй холбоотой болж, Мин улстай найрсаг харицаа тогтоосон байна.

Мөн тэрээр нэгэн цагт Элбэг хаан бэр Өлзийтуугаа хүчээр бага хатнаа болгоход хэвлийд байсан хөвүүн Ажайн ахмад хүү Тогтобухыг олжээ. Мөн Агваржин жонон, Мандуул нар ч их хямралын үед амьд үлдсэн байв.

Ингээд Тогоон 1438 онд Адай хааныг довтолжээ. Энэхүү цэргийг Тогоон тайшийн хүү Эсэн удирдаж байв. Ямар ч бэлтгэлгүй байсан Адай хаан, Аругтай тайш нар дайнд ялагдаж зугтсан ч араас нь нэхэн хөөж, одоогийн Өвөр Монголын Урадын өмнөх хошууны нутаг дахь Цагаан нуурын орчим⁸ Аругтайг устган, 1438 онд Ажай хааныг ээжийг чинь хатны зиндаанд хадгалж байсан чамайг сайн хүний үр гэж үзэж чиний дэргэд үсээ самнаж, биеэ маажихыг цээрлүүлж байгаад нутагт чинь хүргэж өгүүлсэн гэхэд, чамаас болж би эцэггүй эх минь ханыгүй болсон хэмээн хороосон байна.

Тайсун хаан /Тогтох бух/ Taisan Khan /Togtoga Buh/

Тогоон тайш тийнхүү алтан ургийн өмнөөс дайн дэгдээж, Монголчуудын дэмжлэгийг олсондоо эрэмшин шинэ хаан өргөмжлөхийг алгуурласныг сурвалж бичгүүдэд янз бүрээр тэмдэглэсэн ч 1439 онд олон аймгийн ноёдын хуралдаанаар Тогтобухыг Тайсун (1439-1452) цолтойгоор Монголын их хаанд өргөмжилжээ. Тайсун хаан (1439-1452) Ажай тайжийн хөвүүн бөгөөд 1422 онд төрсөн. Тайсун хаан амалсан ёсоороо Ойрадын тайшийн ширээнээ Тогооныг өргөмжлөн, цэргийн эрх мэдлийг атгуулав. Харин өөрийн дүү Агваржинг жонон болгов. Тайсун хааны орд өргөө эртний түүхт Хархорин хотноо байсан ба их хатнаас нь хүү гараагүй тул горлос аймгийн ноён Цавдангийн охин Алтганыг бага хатнаа болгон авсны дараа нэгэн хүү төрөхөд

Молон нэр хайрласан хэмээдэг.

Тайсун хаан, Тогоон тайш хоёр хүч хавсран урианхай, онниуд, зүрчид, хорчин зэрэг аймгуудыг өөртөө татах бодлого явуулж, Мин улстай худалдааны харилцаатай байсан үед дотоод зөрчил намжин, төр тогтвортой байв. Тогоон тайшийг насан өөд болсоны дараа хүү Эсэн тайш болсон.

Эсэн нь Ойрад аймгийн цорос овогтон Тогоон тайшийн хөвүүн болон 1407 онд төрсөн. Эцгийн тайшийн суудалд сууж, Тайсун хааны үед тайшийн үүргийг нэр төртэй гүйцэтгэж, нөлөөгөө ихэсгэж чадсан байна. Тэрээр:

- 1446 онд дөрвөн түмэн цэрэг дайчлан, Урианхайн болон онниудыг довтлон буулган авч, ноёдыг нь өөрийн талд татан элсүүлэх зэргээр нийт Монгол орныг хураан нэгтгэсэн.
- Хамилаар дамжин Төмөрийн хаант улстай холбоо тогтоосноор Самаркандаас Хар хоринд элч болон худалдаачид ирдэг болсон.
- Мин улстай Тогоон тайшийн үед худалдаа, эдийн засаг, найрамдалт харилцаа тогтоосон ч Эсэн болон Тайсун хааны үед хязгаарласан тул Мин улстай дайтах нөхцөл бүрэлдэн бий болжээ. Үүнийг түүхэнд “Туму цайзын”⁹ дэргэдэх тулалдаан хэмээдэг.

1449 оны долдугаар сард Монголын цэрэг дөрвөн замаар Мин улсын хил рүү довтлон, Эсэн тайшийн удирдсан цэрэг Датун, Тайсун хааны удирдсан цэрэг Ляодун, баруун гарыг баатуудын чинсан түшмэл Алагтөмөрийн цэрэг Сюаньфу, Алчу жанжны цэрэг Шаньси руу тус тус довтолсон байна. Монголын цэрэг саадгүй давшиж буй мэдээ

⁸ Монгол улсын түүх. УБ., 2004 т.38

⁹ Түмү цайз хэмээх нь одоогийн Хэбэй мужийн Хуайлай сяний баруун, Лан (Нань) шань уулын баруун бэлд байсан дөрвөн талаараа уулаараа хүрээлэгдсэн цайз

Бээжинд ирэхэд Ин зунь хаан Ван Чжэн тайганы ятгалгаар өөрийн биеэр цэрэглэн, Бээжингээс мордон, Цавчаал боомтоор гарч Сюаньфуд, 8-р сарын 31 нд Ин зунь хаан их цэрэгээ авч Түмү цайзад иржээ. Ин зунь хаан араасаа ирэх Ван Чжэн тайганы цэргийг хүлээх зуурт Эсэн тайш бүслэн авч, хэлэцээр хийхийг санал болгосны эцэст Мин улсын цэргийн дотор үймээн гарч, Ин зунь хаан олзлогджээ. Хааныг биеэр нь дайлуулахыг ятгаж байсан Ван Чжэн тайган самуун цэрэгт алагдаж, сайд түшмэд нараас нь ч хүн бараг үлдээгүй гэдэг. Үүнийг Хятадын түүхэнд "Түмү бянь" буюу Түмүгийн хувиралт хэмээдэг.

Ийнхүү 50 түмэн цэрэгтэй Ин Зунь хааныг буулган авч, барьцаанд авчээ. Ин зунь хааныг олзолсон даруйд Эсэн тайш нутаг буцаан охиноо өгч, худ ургийн холбоо тогтоохыг эрмэлзсэн ч Ин зуны хааныг барьцаанд байх үед түүний дүү ван Чжу Чиюй яаран хаан ширээнээ сууж, Чжэнтүн гэсэн оны цолыг халж, Цзинтайн болгожээ.

Ин зунь хааныг Эсэн тайш өөрийн биеэр хүргэж өгөхөд хүлээж аваагүй тул их хэмжээний мөнгөөр солих бодолтой байсан ч бүтэлтэй болсонгүй. Ин зунь хааныг буцааж өгсөн явдал тэр үеийн Монгол Хятадын харилцааг намжааж, 1449-1450 оны хооронд хоёр жилийн дайныг зогсоож, найрсаг хөршийн харилцаа тогтоох хамгийн зөв арга¹⁰ болж байлаа.

1452 оноос Монголын дотоод байдал хурцдаж, 1451 оны өвлийн чуулган дээр санал нэгдэж чадалгүй Тайсун хаан, Эсэн тайш хоёр зөрчилдөж, Эсэн тайш Тайсуны дүү Агваржинг хаан өөрөө жонон болохоор тохиролцож, 1451 оны 12 сард Тайсун хааныг гэнэдүүлэн довтлоход бэлтгэлгүй байсан Тайсун хаан ялагдаж, хадам эцэг Цавдан ноёныд хорогдохоор очтол хэдэн жилийн өмнө охиныг нь буцаасан өшөөг авч

“...Харгунын ар урд халуун билээ

Эдүгээ яахин хүйтэн болов

Хатны өвөр урьд хүйтэн билээ

Эдүүгээ яахин халуун билээ

Алтай ханы ар урьд халуун билээ

Эдүүгээ яахин хүйтэн болов

Алтгана охины минь өвөр урьд хүйтэн билээ

Эдүүгээ яахин халуун болов

Өвсөн үгүй гэж нүүсэн нутагт буудаг буюу

*Өнгө үгүй гэж гээсэн эмийг авдаг буюу*¹¹ хэмээн хэлээд хороосон байна.

¹⁰ Монгол улсын түүх. УБ., 2004 т.54

¹¹ Лу. Алтан товч.УБ., 1990 тал 162

Ийнхүү хаан ширээ эзгүйрэхэд их ёслолыг Уурхай хэмээх газар зарласан бөгөөд Агваржин жонон, дүү Хархуцаг тайжаа дагуулан уг чуулганд очиход Эсэн тайш урьдаас бэлдсэн дагуу шадар бараа бологчдын хамт том гэрт оруулан, гэрийн дотор ухсан нүх рүү түлхэн унагаасан үйл явдал 1452 онд болжээ. Агваржин жононгийн дүү амьд гарч Цагаадайн улс руу зугтаж яваад зам зуур хорлогджээ.

Ийнхүү Эсэн тайш Монголын хаан ширээг үе улиран залгамжилдаг алтан ургийн хаадын залгамжлалыг зөрчин, баруун, зүүн Монголыг цэргийн хүчээр нэгтгэн 1452 онд хаан сууж, Монголын төрийг барьсан юм.

Эсэн тайшийн байгуулсан Монголын Ойрадын хүчирхэг хаант улс нь Монголын улс төрийн тархай бутархай байдлыг даван туулж бүх Монголыг нэгтгэх гэсэн анхны томоохон оролдлого юм. Гэвч тэрээр Монголын хаан ширээн удаан сууж чадаагүй юм. Учир нь тэрээр алтан ургийн бус хүн байв. Эсэн тайж нас барсаны дараа Монголын улс төрийн бутрал дахин хүчтэй дэгдсэнээр хааны эрх мэдэл буурч, төрийн эрх мэдэл сайдуудын гарт шилжсэн.

Эсэнгийн дараах Монголын их хаадыг хятад сурвалж бичигт “Сяо ванцзы” (Бага хаад) хэмээх болжээ. Бага хаадын үе Махагүргис хааны үеэс эхэлдэг.

Хэн хаан ширээнд суух вэ? гэдэг асуудал төрийн бодлого байхаа больж, хаан ширээний төлөөх тэмцэл хаан угсааны гэр бүлийн доторх маргаан болж эхэлсэн учираас хаан ширээнд суусан хүмүүс санаатай санаатай бус амь насаа алдах болсон. Энэ мэт шалтгаанаас улбаалан бутрал улам бүр даамжирсаар байв.

Хаан ширээний төлөө тэмцэл тасралтгүй үргэлжилж байсан нь хэд хэдэн учир шалтгаантай гэж үздэг. Үүнд:

1. Улс төрийн хүчин зүйл нөлөөлсөн. Эдийн засаг, соёлын нэгдмэл бат үндэсгүй, зэвсгийн хүчээр нэгтгэсэн, эзлэгдсэн улс орнуудын ард түмний тэмцэл, эдийн засгийн талаар хоорондоо холбоогүй биеэ даасан олон жижиг улсууд нь хэнд ч захирагдахыг хүсээгүйгээс, хааны нэр алдар, хүч чадал нь доройтсонтой холбоотой.

1. Мин улсын зүгээс Зүүн, Баруун Монголын хооронд яс хаян хагарал тэмцэл үүсгэн эв эеийг нь алдагдуулж, Монгол дахь өөрийн байр сууриа бэхжүүлэх болсон.

2. Зүүн гар буюу ойрадын бие даах эрмэлзлэл нь улам их болж, хаант улсын дайтай бодлого явуулах болсон нь дотоод хүчин зүйл болсон.

Энэ үед Монгол орон Зүүн Монгол, Баруун Монгол буюу Ойрад Монгол, зүүн өмнөд хэсэг буюу Урианхайн хязгаар гэсэн гурван хэсгээс бүрдэж байлаа. Мин улсын байнгын довтолгоо, улс төр, эдийн засгийн хувьд биеэ даасан ноёдын дотоод тэмцэлд хамгийн их түйвээгдэж байсан нь Зүүн Монгол бөгөөд Баруун Монгол буюу Ойрадууд газар нутгийн хувьд ч хол байсан нь бие дааж, хүчирхэг байдалаа олж авахад давуу талтай байсан. Тийм дээ ч улс төрийн эрхийг барих тэмцэлд идэвхийлэн оролцсон.

Он цагийн хэлхээс

1361 онд Элбэг хаан (1393-1399) төрж,

1393 онд хаан ширээнээ суужээ.

Гүнтөмөр (1377-1402) 1377 онд төрсөн.

1400 онд эцгийнхээ орыг залгамжилжээ.

1402 онд Зүүн Монголын Аругтай тайш зэрэг ноёдын дэмжлэгтэйгээр Үгч хашха хаан (1403-1408) “Гүйличи” гэдэг нэрээр хаан суужээ.

1379 онд Өлзийтгөмөр (1408-1411) нь Элбэг нигүүлсэгч хааны бага хүү болон төрсөн.

1410 онд Буяншир хаан 141 Мин улстай хийсэн дайнд ялагдаж, цөөн хүнийхээ хамт Бишбалыг руу зугтаж явах зуурт 1412 онд Батула чинсанд хорлогдсон.

1412 онд Өлзийтгөмөр хааны хүү Дэлбэг (1411-1415)-ийг хаан өргөмжилжээ.

1416 онд Монгол, Ойрадын хооронд Бор нохойн зоо гэдэг газар ширүүн тулалдаан болж, ойрадын цэргүүд ялагдан, Батула зугтааж, Аругтай түүнийг нэхүүлэн, 1416 онд баривчлуулан алуулжээ.

1400 онд Ажай хаан (1416-1438) Хархуцаг дүүрэн тайжийн хөвүүн болон төрсөн. Монголын хаан ширээнд 1425 онд өргөмжлөгдсөн.

1417 онд Тогоон тайш эцгийнхээ чинсан тушаалыг залгамжлан, дөрвөн ойрадыг захирсан.

1438 онд Тогоон Адай хааныг довтолжээ. Энэхүү цэргийг Тогоон тайшийн хүү Эсэн удирдаж байв. Ямар ч бэлтгэлгүй байсан Адай хаан, Аругтай тайш нар дайнд ялагдаж зугтсан ч араас нь нэхэнхөөж одоогийн Өвөр Монголын Урадын өмнөх хошууны нутаг дахь Цагаан нуурын орчим Аругтайг устган цаазалсан байна.

1439 онд олон аймгийн ноёдын хуралдаанаар Тогтобухыг Тайсун (1439-1452) хэмээх цолтойгоор Монголын их хаанд өргөмжилжээ.

1407 онд Эсэн нь Ойрад аймгийн цорос овогтон Тогоон тайшийн хөвүүн болон төрсөн.

1446 онд дөрвөн түмэн цэрэг дайчлан, Урианхайн болон онниудыг довтлон буулган авч, ноёдыг нь өөрийн талд татан элсүүлэх зэргээр нийт Монгол орныг хураан нэгтгэж гүйцээсэн.

1449 оны 7 сард Монголын цэрэг дөрвөн замаар Мин улсын хил рүү довтолсон ба Эсэн тайшийн удирдсан цэрэг Датун руу, Тайсун хааны удирдсан цэрэг Ляоду руу, баруун гарыг баатуудын чинсан түшмэл Алагтөмөрийн цэрэг Сюаньфу, Алчу жанжны цэрэг Шаньси руу довтолсон байна

1449-1450 оны хооронд хоёр жилийн дайныг зогсоож, найрсаг хөршийн харилцаа тогтоох хамгийн зөв арга болж байлаа.

1452 оноос Монголын дотоод байдал хурцдаж, 1451 оны өвөл болсон чуулган дээр санал нэгдэж чадалгүй Тайсун хаан, Эсэн тайш хоёр зөрчилдөж, Эсэн тайш Тайсуны дүү Агваржинг хаан болгон, өөрөө жонон болгохоор тохиролцсон

1451 оны 12 сард Тайсун хааныг гэнэдүүлэн довтолоход бэлтгэлгүй байсан Тайсун хаан ялагдаж хадам эцэг Цэвдэн ноёныд хорогдохоор очтол хэдэн жилийн өмнө охиныг нь буцаасан өшөөг авч хороосон

1452 онд алтан ургийн бус Эсэн тайш хаан сууж, Монголын төрийг *барьсан юм*.

Эсэн тайш нас барснаар төрийн эрх мэдэл сайдуудын гарт шилжсэн байна.

Энэ үеийг хятад сурвалж бичигт “Сяо ванцзы” буюу “Бага хаад” хэмээн тэмдэглэсэн байдаг.

Тогтобухын хатан Самар хатан хөвүүн төрүүлсэн Махагүргис хэмээн нэрлэсэн байна. Түүнийг 7 настай байхад Самар хатан сэлэм эргүүлж, ойрадуудыг буулган авсан хэмээн сурвалжид тэмдэглэсэн буй. Харин ойрадын нөлөө бүхий хүн Болай тайш байв.

Энэ талаар сурвалж бичигт ... *улаан барс жилтэй (1446 он) долоон настайг үхэглэн морилж, Самар тайхуу өөрөө илд бүслэн морьт, үхэрт, явган цэрэг хийгээдээр*

аялж, Хүнгүй, Завхан дээр дөрвөн ойрадад довтлон, их олз талаан авч харин буугаад, Маркүргис тайж долоон настайг хаан суулгаж, Үхэгт хаан хэмээн¹² нэрийджээ.

Энэ үед зүүн Монголын улс төрийн гол хүч нь Болай тайш, Мулихай ван хоёр байв. Мулихай ван бол Чингис хааны дүү Билгүүдэйн удам юм. Махагүргис хаан Мулихай ван нар хамтран Мин улс руу довтлохын тулд 1455 онд юуны өмнө урианхай руу довтолсон нь худалдааны харилцаагаа сэргээх гэсэн оролдлого байв. Мөн энэ үед Болай тайшийн Мин улстай хийх харилцаа зогсонги байдалтай байв. 1458 оноос Мин улс руу довтолж, 1461 онд элч илгээж, Болай тайшийн довтолгооноос эмээсэн Мин улс харилцаагаа сэргээсэн ба энэ үед Болай тайш Мулихай ван хоёр зөрчилдөөнтэй байв. 1465 онд Болай тайш Махагүргис хааныг хороож, Болай тайшийг түүний дараахан нь Мулихай ван алж, хаан ширээнээ Тогтобухын хөвүүн Молонг суулгажээ.

Молон хаан Molon Khan

Молон хаан (1456-1462): Тайсун хааны бага хатан Алтганаас 1437 онд төрж, 1465 онд хаан ширээнээ суусан. Сурвалж бичигт Молон хаан суусныг “... **хотлоор их улсын төрийг чи тогтоолоо. Эдүүгээ чи хаан суу хэмээсэнд, Хүйст ухаа морио унуулан, алтан очироо хатгуулж, эзний өмнө авч одоод, арван долооноо нь харагчин тахиа жилээ хаан орноо суулгавай**¹³ хэмээсэн буй. Молон хаан 1465-1466оны үед хороогджээ.

Молон хаанаас хойш Монголын хаан ширээ эзгүйрч, улс төрийн бутрал улам бүр даамжирсан үед Тайсун хааны дүү Мандуул ихирис аймгийн ноён Бэгирсэнгийн тусламжтайгаар Монголын хаанд өргөмжлөгдөв.

Мандуул хаан (1463-1467): Адиа тайжын хүү болон 1426 онд төрсөн. 1475 онд Тайсун хааны Тогтобухын дүү Мандуул ихирис аймгийн ноён Бэгирсэнгийн тусламжтайгаар Монголын хаанд өргөмжлөгдөв. Дүүгээ “болох жонон” болгосныг сурвалжид “...**Тэндээс бөгөөд жич дүү нь Баянмөнх тайж, Шихир бэйж хоёрыг урьдах дөрвөн сайд, хадам эцэг нь Орочу шигүшитэйд хүргэж ирсэнд, эбин авга нь Мандуулун хаан ихэд баясч, мөн дээр Боржигоны үрийн хөнөргэ болтугай хэмээн зарлиг болгон Баянмөнхийг болох жонон хэмээн**¹⁴ нэрийджээ. Мандуул хаан, Баянмөнх болох жонон хоёр эе эвээ нэгтгэн Монголын дайн самууныг эцэс болгон хэсэг хугацаанд төвшитгөж чадсан ч Исмэл тайш тэргүүтний хуйвалдаанаар ах дүү хоёр эв эвдэрч, дүү Баянмөнх жонон алагдаж, Мандуул хаан 1479 онд өвчний учир нас барав. Харин түүний бага хатан Мандухай баруун, зүүн Монголыг нэгтгэж, Чингисийн угсааг таслахгүй авч үлдэх гэж зүтгэсэн ухаантай сэцэн билэгт хатан хэмээн түүхэнд үлдсэн бөлгөө.

Баянмөнх болох жонон: Чингис хааны шууд угсааных бөгөөд Мандуулын дүү Баянмөнх. Зарим сурвалжид Баянмөнхийг хаан болгоё хэмээхэд ахаасаа эмээн суудлаа тавьж өгсөн гэдэг. Тухайн үедээ нэр нөлөө бүхий байсан бөгөөд Мандуул хаан болсныхоо

¹² Сагансэцэн. Эрдэнийн товч.УБ., 2006.т. 120

¹³ Сагансэцэн. Эрдэнийн товч.УБ., 2006.т.121

¹⁴ Мөн тэнд т.122

дараа дүүгээ жоногийн ширээнд суулгаж, “Болох жонон” хэмээн өргөмжилсөн гэдэг. Болох жонон Бэгэрсэнтэй нийлж, Алчуг Ордосоос хөөн гарган, ах Мандуул, Бэгэрсэн нартай Хятадын хилийг уулгалан довтолж байв. Удалгүй хаан ахтайгаа эв эвдрэлцсэнийг Лувсанданзангийн Алтан товчид “... Мандуул хаан Болох жонон хоёр зургаан түмнийг товчлон явтал олхио үгт Хонхули хэлсэн нь “Дүү чинь их хамарт Юнгэнийг чинь авъя гэнэм” гэв. Тэр үгийг Мандуул хаан эс үнэмшиж, Болох жонон дүүдээ Хонхулийн хэлсэн үгийг лавлахын тулд элч илгээ гэж зарлиг болгов. Хонхули хаанд олхио үгээ өгүүлээд бас Болох жононд хэлсэн нь “Хаан ах чинь чамайг биетэйгээ адил тэн болом гэж чамд муу сэтгэж байнам” гэж үг айлтгав. Үнэхээр Мандуул хаан үнэн мөнийг олохын тулд элч илгээсэнд Болох жонон тэр элчийг үзээд урьд хатгасан үгийг үнэмшин сууж, муу сэтгэх үнэн байнам гэж буруу зөвлөв, хааны тэр элчид жонон сайн үгээ эс өгүүлсэн аж. Тэр хоёр элч хаанд хүрч, жонон дүү чинь сайн үг эс өгөв гэж хаанд айлдав. Хаан санасан нь үүгээр болбоос надад муу сэтгэх нь үнэн аж. Бие эрүүл бус билээ. Би үр үгүй буюу. Намайг үгүй болсон хойно хатан, бэргэд бүгд үүний билээ. Өнөөгөөс хэт санах нь муу байна хэмээж”¹⁵ Исмэйл тайшд зарлиг буулгасанаар Баянмөнх болох жононг хөнөөсөн түүхтэй.

Дүгнэлт: Бага хаадын үед хаан ширээний төлөө тэмцэл тасралтгүй үргэлжилж, хаан, жононг хагаралдуулах үйл явц хүчтэй байсан төдийгүй хааны эрх мэдэл буурахын хирээр сүр хүчин илт доройтож, эдийн засаг улс төрийн хувьд бэхжсэн ноёдуудын тэмцлийн талбар болсоор байв.

Он цагийн хэлхээс

1458 оноос Мин улс руу довтолсон.

1461 онд Мин улс руу элч илгээсэн.

1465 онд Болай тайш Махагүргис хааныг хороож, Болай тайшийг түүний дараахан нь Мулихай ван алж, хаан ширээнээ Тогтобухын хөвүүн Молоныг суулгажээ.

1437 онд Молон Тайсун хааны бага хатан Алтганаас онд төрсөн. 1465 онд хаан ширээнээ суусан.

1426 онд Мандуул Адиа тайжын хүү болон 1426 онд төрсөн.

1472 онд Батмөнх даян хаан Мандуул хаан, *Эцэг Баянмөнх жонон хямралдан байх үед төрсөн.*

“ДӨЧИН ДӨРВӨН ХОЁРЫГ НЭГТГЭСЭН НЬ”

Батмөнх даян хаан: (1470-1517) Чингис хааны шууд угсааны хүн. Тэрээр эцэг Баянмөнх жонон, ах Мандуул хаантай хямралдан байх үед 1472 онд төржээ. Эцэг Баянмөнх жонон хямралын үед алагдаж, эх нь өөр эрд гарч, багадаа өнчирөн айл, айл дамжин бэтэг өвчтэй болсон бие султай нэгэн. Хаадын Үндсэн хураангуй Алтан товчид энэ талаар *“Баянмөнх болох жононг цулбуурдаж бариад хороож, барс жил тэнгэр болов. Даян хааныг муухай тэжээхүйд, Тагнагасын Төлэгэрийн долоон хөвгүүн Төмөр хадаг ирж, Бахайд хэлрүүн, “Энэ хөвгүүнийг сайн хүнд өг, эс бөгөөс над ац” гэж гүйж эс өгтөв.*

Түүний хойно Төмөр хадаг ах дүү долуул сайн улаан морио унаж эчээд булааж авч ирвэй. Даян хаан бэтэг өвчин болсон ажгуу. Тэр өвчнийг Төмөр хадагийн эм нь **9 том цагаан ингэний сүүгээр гурванг мөнгөн аяга цоортол илэн эмлэв... Сайн Мандухай хатан нь Сагвараар (сайвраар) саадаглаж Сандарсан улсаа хурааж Сайн Даян хааныг үхэглэж**

¹⁵ Лувсанданзан. Алтан товч. УБ., 1990т.171

*(үхэгт тэргэнд суулгаж) мордвой*¹⁶ хэмээсэн буй. Тиймийн учирт Батмөнхийг хаан ширээнээ суулгаж, Чингисийн алтан ургийн угсаа залгамжлалыг таслалгүй авч үлдсэн түүхэн хүн бол яахын аргагүй Мандухай сэцэн хатан бөлгөө.

Мандуул хаан үгүй болсны дараа хаан ширээ эзгүйрэхэд Хасарын угсааныхан хаан суудалд санаархав. Энгүд отгийн Цоросбай Төмөр чинсангийн охин, Мандуул хааны бага хатан Мандухай 7 настай Батмөнхийг 1466 онд хаан ширээнд суулгаж, түүнийг төр барьж байх үед Монголын улс төрийн тархай бутархай байдал эцэслэгдсэн нь Монголын нэгдмэл байдлыг сэргээх гэсэн хоёр дахь оролдлого байлаа. Монгол орныг нэгтгэх үйл хэрэгт Мандухай сэцэн хатан чухал үүрэг гүйцэтгэхдээ Дөрвөн Ойрадыг өөрийн биеэр цэрэглэн мордож, Ойрадуудыг Тас бүрд гэдэг газар байлдан дарж хааны захиргаанд оруулан хатуу цайз тогтоосон байдаг.

Энэ тухайд сурвалжид:

“Сайн Мандухай хатан нь

Сагвараар саадаглаж

Сандарсан улсаа хурааж

Сайн Даян хааныг үхэглэж¹⁷ ***мордов хэмээсэн.***

Батмөнх Даян хаан юуны өмнө улс орноо нэгтгэн захирахад гол анхаарлаа хандуулж байв. Өмнөх хаадын үед хүчирхэг байсан чинсан, тайш хэргэм цолуудыг устган, жонон цолыг бэхжүүлсэн.

Тухайн үед нэр нөлөө бүхий байсан Исмэйл тайшийн эсрэг бодлого явуулж, түүнээс ял асуухаар 1483 онд горлосын Тогооч, Шигүшидэй зэрэг ноёдыг явуулсанд Исмэйл ялагдаж, аймгийн хүн ард нь Хятадын хил орчмоор тархсан мэдээ буй. Мөн ойрад руу дайтаж, буулган авсан бөгөөд бие биеэ даах гэсэн ноёдуудын тэмцлийг эцэс болгож байв.

1509 онд хоёрдугаар хөвүүн Улс болдыгоо баруун түмний жононгоор суулгахаар явуулахад юншээбүүгийн Ибэрэй тайш, ордосын Мандулай Ахалаху хоёр зөвлөлдөн, Улс болдыг алсанд зүүн түмэн болох цахар, халх, урианхай болон хорчин түмнийг авч, ордос, түмэд, юншээбүү гурван түмнийг дайлаар мордож буулган авсан гэдэг. Мөн Монголжин аймгийг, урианхай, цахар түмнийг эрхшээлдээ оруулсан.

Мөн түүний хийсэн нэгэн шинэтгэл нь эзэлсэн газар нутгаа өөрийн хөвгүүдээ Чингис хаан мэт хувиарлан өгсөн ажээ.

Батмөнх Даян хааны хөвүүд Төрболд, Улсболд, Барсболд, Арцболд, Очирболд, Алчболд, Убсанж, Арболд, Гэр-Од, Гэрболд, Гэрсэнз

1488 онд Батмөнх ихэнх нүүдэлчдийг өөрийн эрхшээлд оруулж, Мин улсын хаанд элч илгээж, найрамдалт харилцаа тогтоожээ. Батмөнх даян хааны үеийг Монголын сурвалж бичгүүдэд “гар газар, хөл хөсөр” байсан үе гэж нэрлэжээ.

Түүнийг нас барсны дараа Ойрадууд Монголын захиргаанаас салж одсон. Батмөнх даян хаан эзэлсэн газраа хөвгүүддээ хувиарлан өгснөөс үүдэн Монгол орон дахин задарч бие даасан хэд хэдэн эзэмшилд хуваагдах болов.

Батмөнх Даян хааны үед 40 орчим жил улс төрийн бутрал намжиж, сайн хааны засаглал дор нэгдэж чаджээ. Батмөнх Даян хааныг нас барсаны дараагаар түүний ахмад

¹⁶ Хаадын үндсэн Хураангуй Алтан товч”. УБ.,2006,т.105

¹⁷ Хаадын үндсэн хураангуй Алтан товч.УБ.,2006.т.104

хөвүүн Төрболд хаан суух байтал эрт бие барсан тул Боди-Алаг хаан суужээ. Гэвч Боди-Алаг нас бага тул Барсболд өөрөө хаан суусан гэдэг.

Барсболд хаан (1517-1519): 1488 онд Батмөнх Даян хааны хөвүүн болж мэндэлсэн. 1519 онд хаан ширээнээ суусан. “Сайн алаг” хаан хэмээн алдаршсан. Эцгийгээ нас барахад баруун гурван түмнийг захирч байсан жононгийн хувьд хаан ширээнд суусан боловч Батмөнх даян хааны ууган хүү Төрболдын хүү Боди тайж нас бага байсныг ашиглан хааны ор суусан байна. 1519 онд Боди тайж хаан ширээг өгөхийг шаардсанд түүнээс эмээн хаан ширээгээ өгсөн талаар сурвалжид тэмдэглэсэн байдаг.

Боди-Алаг:(1520-1547) Батмөнх Даян хааны ууган хүү Төрболдын хүү Боди тайж 1504 онд Цагаачин хатнаас мэндэлсэн. Авга ах сайн алаг Барсболдыг хаан ширээнээс буулгаад 1519 онд хаан ширээнд суусан. Түүхэнд Боди-Алаг хаан хэмээн нэрлэгдсэн. Хаан ширээнд суугаад удаагүй байхад нь урианхай нар урвасан учир тэдэнтэй байлдан 1524 онд буулгаж авсан. Мөн 1531, 1533, 1538 онуудад урианхайг удаа дараалан байлджээ.

Боди- Алаг хааныг хаанчилж байх 20 жилийн хугацаанд Монголын нийгэм төвширөн, мал аж ахуй өссөн хэмээдэг. Түүнийг төр барьж байх хугацаанд ямар нэгэн чухал асуудлыг чуулганаар тогтоодог байв. Боди алаг хаан 1519-1547 он хүртэл 28 жил хаан сууж 1547 насандаа тэнгэрт халив. Боди-Алаг хааныг нас барсны дараа их хааны орыг Дарайсун “Гүдэн” цолтойгоор залгамжлав.

Дарайсун гүдэн: (1548-1557) Боди-Алаг хааны ахмад хөвгүүн болж 1520 онд төрсөн. Энэ үед Түмэд хүчирхэг болсон үе байв. Түмэдийн Алтан хан хүчирхэгжихийн хирээр их хааны нэгдмэл байдал алдагдаж байв. Алтан хан Мин улстай хүч хавсран Дарайсун гүдэн хааныг цохихоор тохиролцсон байв. 1547 онд Дарайсун гүдэн хаан цахар түмний зарим харъяат нараа дагуулан одоогийн Өвөр Монголын нутагт мал маллан суужээ. Хааны орд өргөөгөө одоогийн Жирэм аймгийн Хүрээ хошууны газарт байрлуулж, Хүдэн хаан хэмээн алдаршин, хаан төрөө төвшитгөн, их улсаа энхжүүлсэн хэмээдэг. Тэрээр 1557 онд нас

барсан.

Дарайсун гүдэн хааны үед Алтан ханы нэр нөлөө ихсэж, хүчирхэг болсон ч баруун, зүүн түмнийг нэгтгэх биш харин ч Алтан хантай найрамдалт бодлого явуулж байсан байна.

Дарайсун хаан “Баруун лугаа эе төр барилдан байсан” хэмээн сурвалжид тэмдэглэжээ.

Улс төрийн бутралын үеийн шашин, Түмэдийн Алтан ханы бодлого:

Түмэдийн Алтан хан Монголын түүхнээ өөрийн гэсэн байр сууриа үлдээж, нэн ялангуяа шарын шашныг Монголд дэлгэрүүлэхэд чухал үүрэг гүйцэтгэжээ. Монголын

их хаад болох Боди Алаг (1504-1547), Дарайсун гүдэн (1548-1557), Түмэн Засагт хаадын (1558-1593) үед Монголын улс төрийн төлөө зүтгэж явсан төрийн түүхэн зүтгэлтэн юм.

Эцэг Барсболд нас барсан тул Гүнбилэгийн ивээлд очсон тэрээр ах мэргэн жоногийн хамт улс төрийн хэрэгт оролцож байв. Тэрээр баруун гарыг ноёрхоод зогсохгүй газар нутгаа өргөжүүлэх бодлого явуулсанаар, 1558 онд Хөх нуурыг эзлэж, 1552, 1568 онд дөрвөн ойрадыг цохин эрхшээлдээ оруулсан юм.

Ийнхүү Алтан хан улс төрийн хувьд бэхжсэнээр нийгэм эдийн засгийн хувьд хөл дээрээ баттай зогсож чадсан байна. Түүний явуулсан бодлогууд нь:

- Түмэдийн газар нутгийн тааламжтай байдлыг ашиглан газар тариаланг хөгжүүлсэн бөгөөд тариачны тосгон буй болгосон.
- Баян тал хэмээх газар хот байгуулан “Байшин” хэмээн нэрийджээ. “Эрдэнэ тунамал нэр судар” –т тэмдэглэснээс үзэхэд 1557 онд Алтан хан таван суврагт байшин байгуулжээ хэмээсэн бий. Энэ нь одоогийн Хөх хотын үүсэл болсон бөгөөд энэ нэрийг Алтан хан өөрөө өгсөн гэдэг.
- Мин улстай найрсаг харилцаа тогтоон, худалдааны харилцаатай байхыг эрхэмлэж байсан төдийгүй Алтан хан Мин улс руу хорин таван жилийн хугацаанд есөн удаа довтолсон байна.
- Монгол ноёдуудын дотроос шашныг улс төрийн болон өөрийн нэр нөлөөг бэхжүүлэх зорилгоор авч хэрэглэсэн хүн бол Түмдийн Алтан хан (1502-1582) байв. Тэрээр Түвдээс III Далай лам Содномжамцыг (1543-1588) залж авчиран, Хубилай хааны үеийн “Арван буянт номын цагаан түүх” лүгээ нэгэн адил хууль хэлэлцэн баталсанаар бурханы шашныг албан ёсоор хүлээн авч, дэлгэрүүлсэн хууль эрх зүйн үндэс болж өгсөн юм. 1578 онд Алтан хан элч томилон, бэлэг сэлт хүргүүлэн, Түвдөөс Содномжамцыг залан авчирж, их хэлэлцээр хийж, хэлэлцээрийн төгсгөлд “Хаан эхлэн эзэд бүгдээр хамгийг мэдэгч Далай ламд Гайхамшигт Очирдара сайн цогт буянт Далай хэмээн аладршуулж, алтан тамга өргөвэй”¹⁸ хэмээсэн байдаг. Үүнээс хойш Түвдөд Далай лам хэмээх цол үүссэн түүхтэй.

Эдүгээ Нобелийн Энхтайвны шагналт XIV Далай лам Данзанжамц Энэтхэгийн Дармасалад амьдарч байна.

Алтан хан Түвдээс хэдэн зуун лам урьж авчруулан, түвд, хятад хэлнээс хөлгөн судруудыг орчуулж байжээ. 1584 онд Алтан ханы зарлигаар “Хутагт дээд Алтангэрэлт эрхэт судруудын хаан нэрт их хөлгөн” судрыг монгол хэлээр барласан. .

Он цагийн хэлхээс

1472 онд Батмөнх даян хаан Мандуул хаан, Эцэг Баянмөнх жонон хямралдан байх үед төрсөн.

1466 онд 7 настай Батмөнх Мандухай сэцэн хатны дэмжлэгтэйгээр хаан суусан .

1483 онд Исмэйл тайшийн эсрэг бодлого явуулж, түүнээс ял асуухаар горлосын Тогооч, Шигүшидэй зэрэг ноёдыг явуулсанд Исмэйл ялагдаж, аймгийн хүн ард нь Хятадын хил орчмоор тархсан.

1509 онд хоёрдугаар хөвүүн Улсболдыгоо баруун түмэнд жононгоор суулгахаар явуулахад юншээбүүгийн Ибэрэй тайш, ордосын Мандулай Ахалаху хоёр зөвлөдөн, Улс

¹⁸ Монгол хаад. Түүхийн шастир. Х дэвтэр. УБ., 2012 тал 120

болдыг алсанд зүүн түмэн болох цахар, халх, урианхай болон хорчин түмнийг авч, ордос, түмэд, юншээбүү гурван түмнийг дайлаар мордож буулган авсан.

1508 онд Монголжин аймгийг, мөн урианхай, цахар түмнийг эрхшээлдээ оруулсан

1488 онд Батмөнх ихэнх нүүдэлчдийг өөрийн эрхшээлд оруулж, Мин улсын хаанд элч илгээж, найрамдалт харилцаа тогтоожээ. Батмөнх даян хааны үеийг Монголын сурвалж бичгүүдэд “гар газар, хөл хөсөр” байсан үе гэж нэрлэжээ.

1488 онд Боди-Алаг Батмөнх Даян хааны хөвүүн болж мэндэлсэн.

1519 онд хаан ширээнээ суусан. “Сайн алаг” хаан хэмээн алдаршсан.

1531, 1533, 1538 онуудад урианхайг удаа дараалан байлдсан. Боди Алаг хааныг хаанчилж байх 20 жилийн хугацаанд Монголын нийгэм төвширөн, мал аж ахуй өссөн хэмээдэг. Түүнийг төр барьж байх хугацаанд ямар нэгэн чухал асуудлыг чуулганаар тогтоодог байв.

1520 онд Дарайсун гүдэн хаан Боди Алаг хааны ахмад хөвгүүн болж төрсөн.

1547 онд Дарайсун гүдэн хаан цахар түмний зарим харъяат нараа дагуулан одоогийн Өвөр Монголын нутагт мал маллан суужээ. Хааны орд өргөөгөө одоогийн Жирэм аймгийн Хүрээ хошуны газарт байрлуулж, Хүдэн хаан хэмээн алдаршин, хаан төрөө төвшитгөн, их улсаа энхжүүлсэн хэмээдэг.

ДӨЧИН ДӨРВӨН ХОЁРЫГ НЭГТГЭХ ГЭСЭН ГУРАВ ДАХЬ ОРОЛДЛОГО

Дарайсун гүдэн хааны үед Монголын нийгэм улс төр үндсэндээ тогтворжсон юм. Дарайсун гүдэн хаан нас барсаны дараа хөвүүн Түмэн засагт (1558-1592) хаан суув.

Түмэн засагт хаан нь 1539 онд Дарайсун гүдэн хааны гэрт төрж, 1558 онд 20 насандаа хаан ширээнд суусан. Хаан ширээнд суухдаа цахар түмний Амуудай хун тайж, халх түмний **Үйзэн Шовхой, Ордос түмний Хутагтай сэцэн хун тайж, Түмэд түмний Цорхог хунтайж болон енишөөбүү түмний Асуудын Ноёгдар ноён**¹⁹ зэрэг нөлөө бүхий хүмүүсийг ордондоо ирүүлэн, хааны дэргэд чухал албыг гүйцэтгүүлжээ. Ийнхүү төв засгийн газар байгуулсан учир “Засагт хаан” гэж алдаршжээ. Ингэснээр хоорондоо эв эегүй байсан нэр нөлөө бүхий ноёд хаан дэргэд шадарлан суух болсоноор эцэс төгсгөлгүй хаан ширээний тэмцэл түр намжжээ.

Саган сэцэний Эрдэнийн товчид Түмэн засагт хааныг “үлэмж жаргалангаар хүн амьтныг хангаж байсан” хэмээсэн буй.

Түмэн Засагт хаан төв засгийн газар байгуулсан төдийгүй алба татвар гувчуурын бодлогыг өөрчилж, улсаа шашны төв болгох зорилготой байсан аж. 1576 онд Түвэдийн илд зангидагч Гармаа хэмээх ламыг урьж авчиран багш шавийн барилдлага тогтоож байсан бололтой. Мөн Мин улстай найрамдалт харилцаа тогтоохын тулд Хятадын хилийг хэд хэдэн удаа уулгалан довтолж байсан боловч төдийлөн амжилт ололгүй байсан тул Мин улстай харилцах харилцаагаа хүчлэхгүй болсон байна. Түмэн засагт хаан 35 жил хаан ширээнд сууж, 1592 онд нас барсан. Түмэн Засагт хааныг нас барсны дараа түүний хүү Буянтайж “сэцэн” хэмээх цолтой хаан суусан.

¹⁹ Цэен-Ойдов. Чингис Богдоос Лигдэн хутагт хүртэл: УБ., 2002 тал 176

Буян сэцэн хаан (1593-1603): Түмэн засагт хааны хөвүүн болон 1555 онд төрж, 1593 онд хаан ширээнд суусан. Энэ үед хааны эрх сүр доройтон, Монголын ноёд олон жижиг хэсгүүдэд хуваагдан, тус тусдаа нэг туг босгон, хааны эрх мэдлээс гарахыг оролдож байсан үе байв. Түмэн засагт хааны үед дотоод байдал нилээд цэгцэрсэн ч их говийн өмнөд хэсэг нэгтгэж чадаагүй учир улс төрийн бутрал дахин нүүрэлсэн юм. Буян сэцэн хаан 1605 онд 49 насандаа таалал төгсөв.

Буян сэцэн хааны хүү Манхус тайж эрт бие барсан тул өөрийн ач Лигдэнг хаан ширээ залгамжлуулах бодолтой байсан гэдэг. Ийнхүү Чингисийн угсааны сүүлчийн хаан болох Лигдэн хаан ширээнд суун, хаан

Алтан товчид Буян сэцэн хааныг “эртний Тайсун хааны алдсан тамгыг олж, их улс төрийг улам батжуулан энх улс гүрнээ амруулав” гэсэн буй.

Лигдэн хаан (1604-1634): 1588 онд төрж, 1604 онд хаан ширээнээ суун, Чингис хааны удмын боржигон овгийн сүүлчийн хаан бол Лигдэн юм. Түүний үед Монголчууд нэгэн хаанд захирагдалгүй олон ноёдын мэдэлд хуваагдаж байсан тул Лигдэн хааны захиргаанд зөвхөн Цахар түмний найман отог л оршин байв. Хэдий тийм боловч тэрээр бүх Монголыг эрхэндээ оруулах төрийн бодлого явуулж байсан юм. Гэвч энэ үед Манжийн овог аймгууд нэгдэн нийлж, Умард Алтан улсыг байгуулсанаар, Умард Алтан улсын хаан Нурхачи говийн өмнөх Монголчуудыг захиргаандаа оруулж эхэлсэн түүхтэй.

1606 онд Нурхачи баатар (1575-1626) манж тунгус нарыг нэгтгэн, Лигдэн хаанд захидал илгээжээ. Мин улсын эсрэг хамтарч дайтахыг санал болгов. Нурхачи элдэв арга хэрэглэн өөрийн талд урвуулахыг оролдож байлаа.

Хэдийгээр Лигдэн хаан өөрийнхөө сүр хүчийг Манжаас илүү гэж үзсэн ч үнэндээ тийм биш байв. 1619 онд Зүрчидийн Нурхачи баатар Мин улсын хязгаарт хийх довтолгооноо өргөтгөн, Тиелин давааг эзлэхээр хөдлөхөд хүчин мөхөсдсөн Мин улс Лигдэн хаанаас тусламж хүсэв. Лигдэн хааны зарлигаар Өвөр Халхын Хонгирадын Зайсай ноён, Жарудын Бага дархан, Сабун, Хорчины Мянган тайж түүний хөвгүүн Сангаржай тайж нар нэгэн түм илүү морьт цэрэг дайчлан Тиелин давааг довтлон эзэлсэн ч Нурхачи баатар хаанд ялагдан, Зайсай ноён зэрэг олон ноён олзлогдсон байна.

1619 онд Лигдэн хаан Мин улстай цэргийн холбоотны гэрээ байгуулсанаар Мин улсаас авах шан харамж 4000 лан цагаан мөнгийг 20000 лан цагаан мөнгө болтол өсгөсөн. Үүнийг Өвөр Монголын ноёд дургүйцэн монгол ноёд Лигдэн хаанаас нүүр буруулан Манжийн хаан Нурхачи баатрыг түших болсон байна. Лигдэн хаан ба Мин улсын холбоотны гэрээ байгуулахаас өмнө монгол ноёд цөм Лигдэн хааныг дагаж, түүний зарлигийг мөрдөж байв.

Лигдэн хааны бодлогод дургүйцсэн Үзэмчин, Сөнөд, Хуучид аймгууд элсэн говийг гатлан, Халхын Сэцэн хан Шолойн нутагт нүүж ирэв. 1623 оны 5-р сард Лигдэн хаан Жаруд аймгийн Сабун ноёныг “Умард Алтан улстай далдуур харилцав” хэмээн довтолсонд Сабун ноён ял асуухаас айж хөрш Хорчины нутагт орж ирсэнд ялт

хүмүүнийг орогнуулсан ял нөмрөхөөс эмээсэн. Хорчины Ууба тайжи Умард Алтан улсад дагаар орж, Лигдэн хааны авга ах Дайчин тайж Шинэ мянган отгийг авч Ууба ноёны хамгаалалтанд ирэв.

Халхын зүүн гарын Шолойг түшин суусан өвөрлөгч аймгийн ноёд Лигдэнгийн эсрэг уур амьсгал Халхад тархахад нөлөөлсөн байна. Тэдгээр аймгийн зарим ноён Халхад нутаглаж байхдаа Лигдэн хааны эсрэг мөчөөрхөн тэмцэж Сэцэн ханы нутгаас Түшээт ханы нутгийг дайран өнгөрөхдөө 1631 онд харчин, түмэд, ордос, юншээбү, асуд аймгийн ноёдтой холбоолон, Хөх хотод байсан Лигдэн хааны 40000 цэргийг бут цохиход оролцсон юм.

Халхын ноёдууд дундаас Лигдэн хутагт хааны тэмцлийг дэмжсэн хүн Цогт хунтайжаас өөр алга байв. Манжийн хаан Абахай 1632 оны 4 сард өөрийн биеэр цэрэг удирдаж Хорчин, Харчин, Аохан, Баарин, Жарууд, Найман, Түмэд, Ар хорчин, Хонгирад, Асуд аймгийн монгол цэрэгтэй зам зуур нийлж, Хянганы давааг давж, тэрээр манжийн гол хүчтэй тулгаран байлдахаас зайлсхийж, цаг хожиж хүчээ сэлбэх үүднээс Хөхнуурыг чиглэн зугтаах боломж олгожээ.

Лигдэн хаантай хамт Цахараас анх зугтаасан хүн амын тоо 10 түм илүү байсан боловч зам зуурт гээгджээ. Лигдэн хутагт хаан Хөх нуурыг зорин явах замдаа 1634 онд Шар тал гэдэг газар цэцэг өвчинөөр өвдөж 43 насандаа тэнгэрт хальжээ.

Он цагийн хэлхээс

1539 Түмэн засагт хаан нь онд Дарайсун гүдэн хааны гэрт төрсөн.

1555 онд Буян сэцэн хаан (1593-1603) 1555 онд төрсөн. 1593 онд хаан ширээнд суусан.

1588 онд Лигдэн хаан (1604-1634) 1588 онд төрсөн.

1604 онд Лигдэн хаан ширээнээ суусан, айж эрт бие барсан учир өвөг эцэг Буян сэцэн хааны ач хүү Лигдэн хаан суусан.

ДӨЧИН ДӨРВӨН ХОЁРЫН ҮЕИЙН ГАЗАР НУТАГ, НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСАГ, АЖ АХУЙ, ХУУЛЬ ЭРХ ЗҮЙ, СОЁЛ

Археологийн дурсгалууд: XV-XVII зууны үеийн хот сууринуудгуудаас Цогтын цагаан байшин, Хар бухын балгас, Мааньтын балгас, Хөгнө тарнийн өвгөн хийд, Сүм толгойн балгас, Сарьдагийн хийд, Номын хүрээ, Хэсэг байшин, Олон байшин, Өгөөмрийн балгас зэрэг үлдсэнээс томоохон нь Цогтын цагаан балгас. Хамгийн сүүлд бидэнд мэдэгдэж буй олдвор бол Сарьдигийн хийд юм.

Цогтын цагаан балгас: XVI зууны Халхын ноён Цогтын 1601-1617 онд бариулсан орд харшийг хэлнэ. Одоо уг балгасыг Цогт тайжийн «Цагаан байшин» гэх болсон. Өдгөө энэ орд харшийн хана, шатны үлдэгдэл зэрэг хэвээр хадгалагдсан. Шат нь хоёр талаараа хашлаган бариултай байжээ. Гол хаалганы шатыг хөх тоосгоор налуугаар гинжлэн өрж, хагас дугуй хэлбэртэй гол хаалганы хоёр туургыг тоосгоор барьсан байна.

“Цогтын цагаан байшин”-гийн бүх барилга байгууламжийг хоёр метр өндөрлөсөн чулуун суурь ба хаяавчин дээр багтаагаад нэг ерөнхий хэрмээр хүрээлжээ. Байшингийн чуулга нь дотроо хэд хэдэн сүм ба бусад барилгыг багтаасан тусгай жижиг хашаа хүрээнээс бүрджээ. Үүний дотор Цогт тайжийн эхэд зориулсан «Эхийн сүм» нэртэй дуган бий.

Сарьдгийн хийд: Халхын Өндөр гэгээн Занабазарын 20-50 нас хүртлээ ирэн очин байсан Сарьдгийн хийд буюу Рэбогэжай Ганданшадублин хийдийн тууриас судлаачид олон чухал дурсгалт олдворыг олсон.

Өндөр гэгээний өөрийнхөө гараар урласан байж таарах тэдгээр дурсгалууд түүний урлах эрдэм, урлах арга барилыг судлах маш өргөн хүрээний биет өв болж байгаа юм. Түүхэн сурвалжид тэмдэглэснээр, Халхын Өндөр гэгээн Занабазар өргөөгөө улам өргөтгөж шарын шашны төв болгох зорилгоор 1654 онд 20 настайдаа Хэнтий уулын өвөрт Рибогэжайганданшадублин гэдэг хийд байгуулж эхэлсэн бөгөөд 1680 оны зун үндсэнд нь барьж дуусгасан байдаг. Өндөр гэгээнтэн энд нэг хэсэг суурьшиж байсныг бодолцвол Монгол улсын нийслэлийн анхны хувилбарын нэг ч гэж үзэж болно.

Энэхүү Сарьдгийн хийдийн туурийг 1915-1916 онд П.А.Виттегээр удирдуулсан

Оросын шинжилгээний
ангийнхан анх шинжин
шавраар хийсэн бурхны
эвдэрхий, цац, барилгын
дээврийн паалантай ваар
барилгын гоёл
чимэглэлийн зарим
зүйлийг олжээ. 1920-иод
эхээр Монгол улсын судар
бичгийн хүрээлэнгийн

үзэж

болон

оны

жинхэнэ гишүүн Бат-Очир, оросын эрдэмтэн В.И.Лисовский нарын зэрэг хүмүүс хийдийн ерөнхий байдал төрхийг судлан шинжлэх ажил хийсэн байна.

Аж ахуй, хэв заншил: Улс төрийн бутралын үеийн Монголчуудын аж ахуйд төдийлөн өөрчлөлт гарсангүй. Уламжлалт нүүдлийн мал аж ахуйгаа эрхлэн, эсгий гэрт суух бөгөөд эртний хэлбэр нь өөрчлөгдөж, одооны хэлбэрт ойртсон байна.

Энэ талаар “И-Юй” бичигт “... Тэдний хэв заншил болбоос “Хүннүгийн шастир”-т өгүүлсэн мэт. Өвс усыг даган нүүдэллэмүй, тогтсон гэр байшингүй. Аялбаас тэргээр гэр болгож, буудаллаваас эсгийгээр бүрхээ болгомуй. Эзэн ноёдоос энгийн иргэд цөм мах шөлөөр хооллож, арьс ноосоор хувцасладаг ажээ”²⁰ хэмээсэн буй.

Нүүдлийн мал аж ахуйгаа эрхлэхийн зэрэгцээ носоор эсгий хийн, арьс ширээр сур тоног, хөхүүр, үдээр хийж, шөрмөсөөр нь гутал хувцас оёдог байжээ. Мөн ан агнуур эрхлэн хэрэгцээгээ хангадаг байжээ. Энэ талаар “...Юань улсын үлдэгдэл хулгайн хэргээр боомтоос мордсонд зам дагуу ой мод эгч сахалз, өндөр сүрлэгт нь шүүрс алдам ажээ. Ой модонд араатан жигүүртэн маш арвин байж, намар болсоор монголчууд ан гөрөө хийдэг”²¹ бөгөөд “...тэдний нутагт морь тэмээ, хулан, зэрлэг луус, янгир ямаа зэрэг амьтан байдаг. ... Бас аргаль байдаг. ... Бас хэрэм, булга, хар булган тарвага, хүрэн зэрэг амьтад байдаг”²² гэжээ.

Хүннүгийн үеэс адууг эрхэмлэн өсгөдөг байсны нэгэн адил энэ үед ч адууг эрхэмлэн өсгөдөг байжээ. “... Мориных нь өнгө зүс өөр өөр, удам угсаа нь

²⁰ Монголчуудын түүхэнд холбогдох харь хэлний хоёр сурвалж.(орчуулан тайлбар хийж, галигласан А.Энхбат)УБ., 2013 т.125

²¹ Мөн тэнд тал 137

²² Мөн тэнд тал 140

ч онцгой. Ажнай хүлэг хэмээх хурдан морьч бий. Сайн хүлэг морь тэдний баруун хязгаарын Давань(Дөчин дөрвөн хоёрын монгол аймгийн нэг болно А.Энхбат) орноос дутуугүй. Монголчууд адуундаа тохиромжтой бэлчээр сонгож, зохистойгоор унаж эдэлдэг”²³ хэмээжээ.

Шигтгээ: Хаан, жонон зургаан түмнийг хуваан захирдаг учираас “дээр хөхрөгчид наран саран хоёр, доор ногоорогчид хаан, жонон хоёр” гэдэг зүйр үг гарчээ.

Нийгмийн байгуулал: 1368 онд Тогоонтөмөр хаан Бээжинг орхиж ирсэнээс хойш төр улсын сүр хүчин доройтож, Монголын нийгэмд зөрчилтэй түүхэн үе нүүрэлсэн юм. Монголчууд Өмнөд Сибирээс Түмэн газрын цагаан хэрэм хүртэл Хянганы нуруунаас Тэнгэр уул хүртэл өргөн уудам нутагтаа нүүдэллэн аж төрж байв.

Өөрөөр хэлбэл зүүн Монголыг дөчин түмэн, баруун Монголыг буюу ойрадыг дөрвөн түмэн хэмээн тооцож, тэр хоёрыг хураангуйлан, “дөчин дөрвөн хоёр” гэж хураангуйлан нэрлэдэг²⁴ байжээ.

Зүүн Монгол буюу Зургаан түмэн Монгол: Батмөнх Даян хааны үед Зүүн Монголын зургаан түмэн нь дотороо зүүн гурав, баруун гурав хэмээн хоёр гар болон хуваагдаж байв. Зүүн гурван түмэнд цахар, халх, урианхай багтаж, баруун түмэнд ордос, арван хоёр түмэд, юншээбүү, асуд, харчин нар багтаж байв. Зүүн түмнийг хаан өөрөө захирч байсан.

Баруун Монгол буюу Дөрвөн түмэн Ойрад: Элбэг хааны үед ойрадууд бие даасан бөгөөд түүхэнд “дөрвөн ойрадууд” хэмээн тэмдэглэгдсэн. Дөрвөн ойрадын бүрэлдхүүнд чорос, торгууд, хошууд нэг ойрад, хойд, баатууд түмэн нэг ойрад, барга, буриад нэг ойрад, монгол нэг ойрад гэдэг байсан.

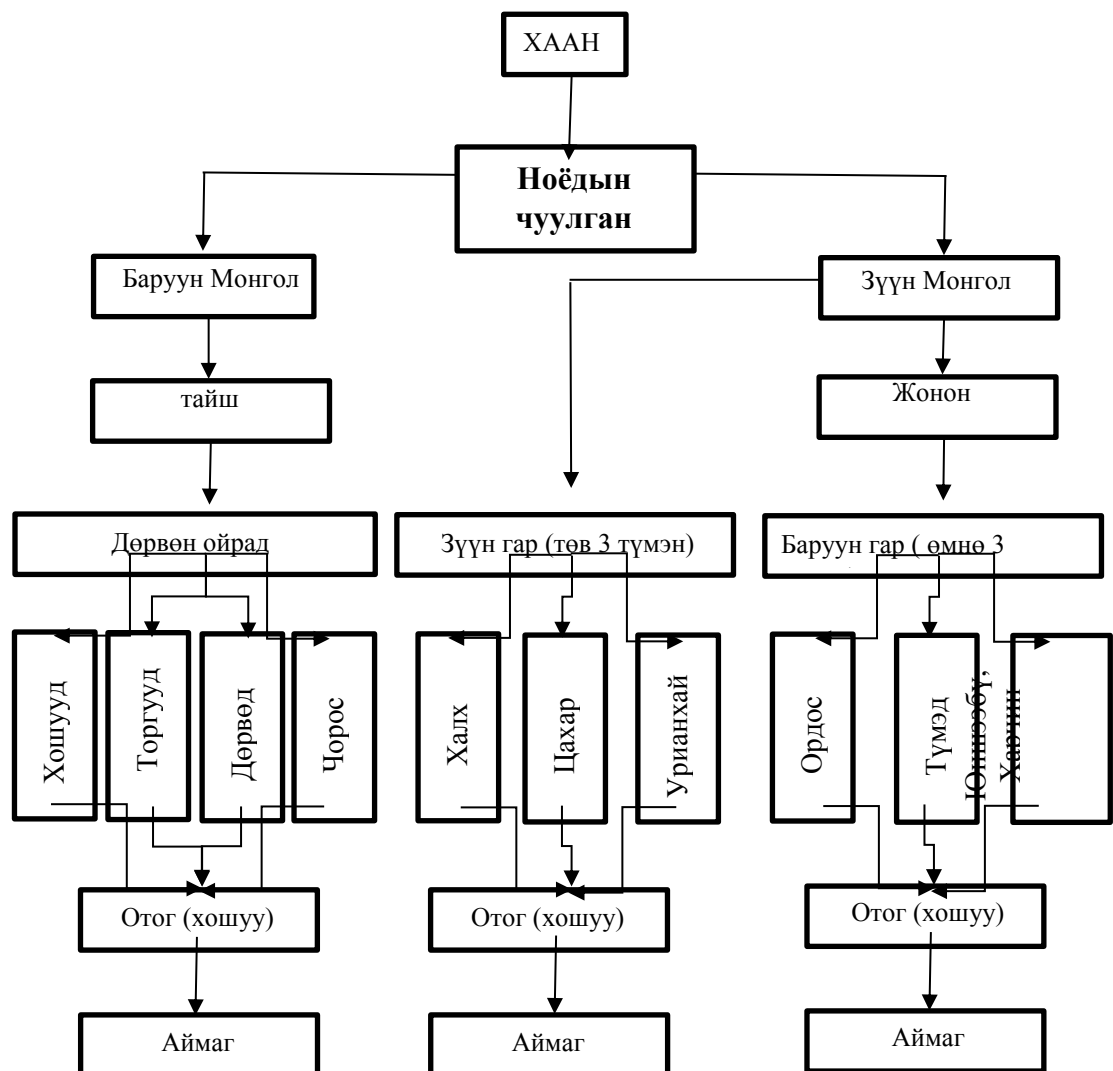
д/д	Цол хэргэм	Тайлбар
	Хаан	Төрийн тэргүүн
	Хатан	Хааны авааль эхнэр
	Жонон буюу Хунтайж	XV зууны үеэс алтан ургийнханы дотор нэр нөлөө бүхий ноёдыг хунтайж хэмээсэн. Зүүн түмнийг хаан захирч байхад баруун түмнийг жинон буюу “хуан тайз” буюу хун тайж захирдаг. Юань улсын үеийн ”цзин ван” гэдэг бол.
	Ван	Мин улсын зүгээс халх, ойрадуудыг хямралдуулан байх үед нэн ялангуяа ойрад ноёдуудад ван цолыг шагнаж байв
	Тайш	Тухайн үеийн онцгой нөлөө бүхий албан тушаал байв Хааны эрх сүр буурахын хирээр тайшийн эрх мэдэл хүчтэй байв. Нэн ялангуяа цэргийн эрх мэдлийг гартаа авч байв
	Чинсан	Мөн дээрхтэй ижил
	Их ноёд	Хааны зиндааны ноёд
	Мэргэн	Сэцэн ухаантай гэдэг утгаар хэрэглэж байсан бололтой.

²³ Мөн тэнд тал 144

²⁴ Гонгор.Д. Халх товчоон. УБ., 1970 тал 147

	Дайчин	Цэргийн төгс чанар
	Цөхүр	Цэргийн их гавьяа байгуулсан ноёд өгдөг цол
	Бага ноёд тавнан	Ноёдын хүргэн

Төрийн байгууламж

Түмэн: Дорнод Монголын зургаан түмэн дотороо зүүн гурав, баруун гурав хэмээн хуваагдана. Тэр үед зүүн гарын Цахар түмэн нь өдгөөгийн өвөр Монголын Шилийн гол аймаг, Урианхай түмэн нь Зуу-Уд аймаг, Халх түмэн нь үндсэндээ одоогийн Монгол, баруун гарын Ордос түмэн нь өвөр Монголын Их зуу аймаг Түмэд түмэн нь Улаанцав аймаг, Юншээбүү түмэн нь Чуулалт хаалга (Жанчхүүгээс) хойгуур оршиж байв.

Отог: Түмэн нь дотроо отгуудад хуваагдана. Отог нь мянгатуудын ор юм. Судлаачид отогийг “гал”, “голомт”, “өрх” “гэр” хэмээсэн утга бүхий монгол үг, эхлээд нэг бүлэг айл өрхөөс сүүлдээ засаг захиргааны зохион байгуулалтын нэгж болон томорсон²⁵ гэсэн буй.

²⁵ Нацагдорж. Ш. Монголын феодализмын үндсэн замнал.УБ., 1978 тал 147

Монголчууд “аянчны отог”, “гөрөөчний отог”, “аянчны гал, утаа” гэдэг хэсэг бүлэг хүмүүсийг багтаасан зохион байгуулалтын хэлбэр байлаа

Харин отог нь XVI зуунаас засаг захиргааны нэгж, хошуу цэргийн нэгжийн хувиар хэрэглэгдэж байв. Отог бүхэн өөрийн гэсэн нутаг дэвсгэртэй, XVI зууны үед зүүн гурван түмний цахар түмэн 8 отогтой, халх түмэн ар, өвөр хоёр хуваагдаж, арын халх нь 7 отогтой, өврийнх нь 5 отогтой, түмэд 12 отогтой байв.

Хошуу: Цагаадайн улсад цэргийн зохион байгуулалтын нэгж байв. Хошуу цэргээ дайнд удирдан орогчдыг Хошууч гэнэ. Харин Гэрсэнзийн их хатан Хатанхай долоон хүүдээ халхын нутгийг хувааж өгснөөр Халхын 7 хошуу гэж захиргааны нэгж болсон юм. Манжийн үед эдгээр хошуудыг жижиглэж 119 болгожээ. Юань гүрний дараа Монголын нийгмийн давхраажилтанд олон янзын нэр хэрэглэгдэж байсныг авч үзье. Ноён, цэцэн, мэргэн, хунтайж, дархан, хошууч, дайчин гэсэн цол, чимэгтнээс гадна Тайж нарын бүлэг нь ойр төрлийн “Чингис хааны удмаас гаралтай” харъяат тайж, “Хасарын удамчир” Хөрөнгө мал цөөнтэй, хамжлагагүй тайж нарыг “Авга”, “Онинуд” буюу “Хохь” (хоосон) тайж гэдэг байв. Мөн сүм хийдэд шавилан суугчдыг “сүмчин” гэнэ. Хуулийн ямбатан (тусгай эрх эдлэгчид), Гүүш (бичгийн түшмэл), гээзэгт хиа (хөхөгтөн), ширээт өрлөг (соёлын ширээнд залрах эрхтэй), жуухт (дархалсан эрхтэнгүүдийн гэргий), тугч, бүрээч, отогийн дарга, босгуул (ноёноосоо оргон зайлагчид) гэх мэт олон бүлэг байв.

Юань гүрний дараа хаад ноёд харийн улс орноос алба татварлах гэдэг үгүй болж уугуул иргэдээсээ татварлах, алба залгуулуулах явдал зонхилох болжээ. Хааны санд оруулах орлогыг “Татлага” гэдэг бөгөөд ноёндоо харъяат ардууд алба төлөх бичигдээгүй хуультай байв. Ийнхүү төлөх алба нь “Алба гувчуур” гэсэн хоршоо үгээр нэрлэгдэх болжээ. Хүн амаа зиндаалан тэргүүн хүнд хөрөнгө мал олонтой баячууд II хүнд жижиг түшмэлээс гадна чинээлэгдүү хүмүүс III зэрэгт жирийн монгол иргэд, адгийн зэрэгт боол, харь орноос олзлогдогсод ордог. Хамгийн адгийн зиндааны хүн Монгол хүнийг хороовол хөрөнгийг нь хурааж, өөрийг нь цаазлана. Монгол хүн боолыг хороовол хэдэн ёсон малаар торгож, боолын эхнэр, хүүхдүүдийг өгнө гэсэн хуультай байв. Ер нь их ноёд дураараа авирлах явдал нэлээд гардаг байсан нэг баримт нь Алтан ханы бага хатан Молун гэгч өөрийн хүү Түвэдгийг үхэхэд Зуун хүүхэд, зуун ботго алуулж уй гашуудал үйлдүүлэхээр дураараа авирлаж 40 хүүхэд алуулаад байхад нь олон түмэн эсэргүүцэн байж зогсоож байсан гэдэг.

Батмөнх даян хааны үеэс Зүүн Монгол нь зургаан түмэн Монгол гэгдэх болж дотроо гурав гурваар зүүн, баруун түмэнд хуваагджээ. Үүнд: Зүүн гуравт нь: Хангай ханаар нутагладаг харийн дайснаас хамгаалагдах, хаан эзний халуун аминд түшиг болох үүрэгтэй Халх, бие хамгаалах торгон цэрэг-чакир гэдэг дундад азийн үгнээс үүдэлтэй Чахар түмэн нь хишигтэн цэргийн үүрэг гүйцэтгэж байв. Аян дайны үед урьдчилан мордож их цэргийн зам, бартааг засах ундны усны худаг шанд гаргах үүрэгтэй Урианхай гэсэн гурав юм.

Эрх зүй: XIV-XVII зууны үеийн эрх зүйн хөгжлийг “Алтан ханы цаазын бичиг”, “Хутагтай Сэцэн хун тайжийн шашны цааз”, “Халхын цааз эрхэмжийн бичиг”, “Монгол-Ойрадын хууль” зэргээс харж болно. Академич Ж.Болдбаатар, Д. Лүндээжанцан нар Түмэдийн Алтан хан (1507-1582) түмэнд мөрдүүлэх нэгэн тусгай цааз зохиож, түүнийгээ “Бага цааз” гэж нэрлэсэн. Алтан ханы цаазын бичиг нь нэгд, агуулга төрхийн хувьд бүрэн хэлүэржээгүй, тал нутгийн хэв хуулийг бараг тэр хэвээр нь бичиг буулгасан шинжтэй: хоёрт, нийгмийн анги, давхаргын ялгааг төдийлөн нарийн илэрхийлээгүй: гуравт, үндсэн

зүйл ангиудад нь шашны нөлөө огт тусгагдаагүй, дөрөвт хожуу үеийн хууль цаазны дусргалуудтай хүйн холбоотой байгаагаараа өвөрмөц юм²⁶ хэмээн үзсэн байдаг.

Мөн Хутагтай сэцэн хун тайжийн (1540-1586) шашны цааз, 1640 оны Монгол–Ойрадын хууль зэрэг эрх зүйн хөгжлийн төлөөлөл болсон цааз эрхэмжийн бичигүүд олонтоо мөрдөгдөж байжээ.

Унших номын нэрс:

1. Жамба. Асрагч нэртийн түүх. УБ.,1960
2. Лувсанданзан. Алтан товч. УБ., 1990
3. Хаадын үндсэн хураангуй Алтан товч. УБ., 2006
4. Сагансэцэн. Эрдэнийн товч., УБ., 2006
5. Ж.Болдбаатар.Д.Лүндээжанцан. Монгол улсын төр эрх зүйн түүхэн уламжлал. УБ., 2011
6. Д. Гонгор. Халх товчоон. I боть. УБ., 1970
7. Ж. Гэрэлбадрах. Монгол улсын нутаг дэвсгэр хил хязгаарын түүх. УБ.,2002
8. Л. Жамсран. Эсэн тайш хаан. УБ.,2000
9. Д. Майдар. Л. Дарьсүрэн. Гэр орон сууцны түүхэн тойм. УБ., 1976
- 10 Монгол улсын түүх.III боть. УБ., 2003
11. Монгол хаад. Түүхийн шастир. УБ.,2012 IX. X дэвтэр
12. Ш. Нацагдорж. Халхын түүх. УБ., 1963
13. Х. Пэрлээ. Монгол ард улсын эрт, дундад үеийн хот суурины товчоон. УБ.,1961
14. Ш. Цэен-Ойдов. Чингис Богдоос Лигдэн хутагт хүртэл.УБ.,2002

²⁶ Болдбаатар Ж. Лүндээжанцан.Д. Монгол улсын төр, эрх зүйн түүхэн уламжлал.УБ.,2011 тал 142-143